

CESARSTWO BIZANTYŃSKIE W KARTOGRAFII ZACHODU OKOŁO ROKU 1000

Piotr Kochanek

Katedra Historii Starożytnej i Bizantyńskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Department of Ancient and Byzantine History, The John Paul II Catholic University of Lublin
e-mail: lu2005ham@yahoo.de

Streszczenie. Panowanie Bazylego II to okres największego rozwoju terytorialnego Cesarstwa Bizantyńskiego w okresie średniowiecza. Rozciągało się ono od Kaukazu po Adriatyk i od Dunaju po południową Italię. Jest to jednocześnie apogeum potęgi militarnej i gospodarczej Cesarstwa Wschodniego w średniowieczu. Niniejszy artykuł stara się pokazać jakie ewentualne przełożenie miały te fakty na ówczesną kartografię Zachodu. Podstawą źródłową tych analiz są głównie dwa typy map, które powstały w okresie zbliżonym do panowania Bazylego II. Są to niektóre z tzw. map Beatusa z Liébana oraz kilka tzw. map Makrobiusza. Wraz z grupą map Beatusa będzie również poddana analizie tzw. *Cottoniana*, zwana również *Anglosaską mapą świata*. Ostatecznym celem artykułu jest przedstawienie nowego sposobu odczytania tych map w kontekście dynamiki ówczesnego rozwoju terytorialnego Cesarstwa Bizantyńskiego.

Słowa kluczowe: kartografia średniowieczna, mapy Beatusa z Liébana, *Cottoniana*, mapy Makrobiusza, cesarz bizantyński Bazyli II, cesarz Otton III, papież Sylwester II (Gerbert d'Aurillac)

Spojrzenie na wydarzenia dziejowe z perspektywy przełomu tysiącleci jest nierzadko przyjmowanym w analizach historycznych sposobem ujmowania zjawisk. Publikacje tego typu dotyczą m.in. roku 1000, ponieważ wokół tej daty wyrosły na Zachodzie pewne koncepcje eschatologiczne i millenarystyczne¹. Rok 1000 stał się też pretekstem do rozpatrywania historii Bizancjum². Kres I millennium ery chrześcijańskiej jako swego rodzaju cezura chronologiczna

¹ Zob. H. Focillon, *The Year 1000*, New York 1969; J. Reston, *The Last Apocalypse. Europe at the Year 1000 A.D.*, New York-London 1998; *The Year 1000: Religious and Social Response to the Turning of the First Millennium*, ed. by M. Frassetto, Basingstoke 2002; *The Apocalyptic Year 1000: Religious Expectation and Social Change, 950–1050*, ed. by R. Landes, A. Gow, D.C. Van Meter, Oxford 2003. Zob. też S. Zachorowski, *Legenda roku 1000*, „Przegląd Warszawski”, 2 (1922), t. 3, nr 11, s. 218–235; W. Sulikowska, *Strach przed końcem świata w r. 1000 w świetle literatury historycznej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, I Seria, 15 (1960), s. 23–43. Zob. też przyp. 7.

² Zob. *Byzantium in the Year 1000*, ed. by P. Magdalino, Leiden-Boston 2010 (The Medieval Mediterranean, 45).

pojawia się także w literaturze polskiej³. W prezentowanym niżej tekście połączono tę datę z historią kartografii zachodniej w aspekcie jej „wrażliwości” na miejsce Cesarstwa Wschodniego w ówczesnej geopolitycznej strukturze Europy.

W tym kontekście warto przypomnieć, że ekspansja terytorialna, czy raczej rekonkwista utraconych swego czasu terytoriów Cesarstwa Bizantyńskiego, zapoczątkowana przez Nicefora II Fokasa (ok. 912 – 11.12.969; cesarz od 16.08.963) i Jana I Tzymiskesa (ok. 924 – 10.01.976; cesarz od 11.12.969), osiągnęła swe apogeum za panowania Bazylego II (958 – 15.12.1025; cesarz od 10.01.976)⁴, czyli około roku 1000, kiedy to w granicach Cesarstwa znalazły się obszary zaznaczone na zamieszczonej mapie (ryc. 1). Był to szczytowy okres terytorialnego rozwoju Bizancjum w średniowieczu.

Ryc. 1. Cesarstwo Bizantyńskie Bazylego II około roku 1025⁵

³ Zob. G. Duby, *Rok Tysięczny*, przeł. M. Malewicz, Warszawa 1997 (Nowa Marianna); *Europe around the Year 1000*, ed. P. Urbańczyk, Warszawa 2001; tenże, *Rok 1000: milenijna podróż transkontynentalna*, Warszawa 2001. Zob. też przyp. 1.

⁴ Zob. R. Schumann, *Manpower and Fortifications. Regional Defense and Military Expansion in Byzantine Southern Italy in the Time of Emperor Basil II*, „Byzantine Studies”, N.S., 4 (1999), s. 157–166; P. Stephenson, *Byzantium's Balkans Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000, s. 47–79 (= rozdz. 2: *The Byzantine occupation of Bulgaria: 963–1025*); tenże, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003; C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford 2005 (Oxford Studies in Byzantium); P.M. Strässle, *Krieg und Kriegführung in Byzanz. Die Kriege Basileios' II. gegen die Bulgaren (976–1019)*, Köln 2006.

⁵ Źródło ryciny: G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. W. Ceran, H. Evert-Kappesowa, S. Wiśniewski, Warszawa 2008³, mapa nr 6.

Z drugiej strony na Zachodzie istnieje wówczas cesarstwo Ottonów, pretendujące do roli kontynuatora cesarstwa zachodniorzymskiego. Na przełomie pierwszego i drugiego tysiąclecia na jego czele stał Otton III (980 – 24.01.1002; cesarz od 21.05.996), syn Ottona II (955 – 7.12.983; cesarz od 983) i bizantyńskiej księżniczki Teofano (956 – 25.06.991), krewnej Jana I Tzymiskesa⁶, wspierany przez francuskiego papieża Sylwestera II (ok. 945 – 12.05.1003; papież od 2.04.999), czyli Gerberta z Aurillac⁷, benedyktyńskiego teologa, matematyka i filozofa, zaangażowanego mocno w reformę kluniacką⁸. To on właśnie, jako były nauczyciel cesarza, uchodzi za tego, który wpoił Ottonowi III ideę budowy uniwersalnego cesarstwa chrześcijańskiego⁹. Być może właśnie dla formalnego nawiązania do tej idei przyjął imię Sylwestra II, przywołując w ten sposób imię swego poprzednika z czasów konstantyńskich, papieża Sylwestra I (ok. 270 – 31.12.335; papież od 31.01.314), i odwołując się tym samym do okresu, kiedy stosunki między papieństwem a cesarzem Konstantynem I (ok. 272 – 22.05.337; cesarz od 25.07.306) układały się niemal modelowo.

Znana powszechnie rywalizacja obu uniwersalistycznie zorientowanych cesarstw, wspierana przez stojące za nimi patriarchaty kościelne, rzymski i konstantynopolitański, miała swe przełożenie na wiele dziedzin ówczesnej kultury, z których jedną jest wiedza geograficzna i kartograficzna. Spektakularny rozrost terytorialny Bizancjum nie mógł ujść uwagi Zachodu, tym bardziej że zdobycze

⁶ Zob. *The Empress Theophano: Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, ed. by A. Davids, Cambridge 1995.

⁷ W przypadku Gerberta z Aurillac rok 1000 pojawia się w tytułach poświęconych mu prac niemal w sposób naturalny, zob. P. Riché, *Gerbert d'Aurillac: le pape de l'an mil*, Paris 1987; *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil: album de documents commentés*, réunis sous la direction d'O. Guyotjeannin et E. Pouille, Genève 1996 (Materiaux pour l'Histoire, 1); *Gerbert: moine, évêque et pape. D'un millénaire à l'autre*, Actes des journées d'études, Aurillac, 9–10 avril 1999, Aurillac 2000; A. Schärli, *Un portrait de Gerbert d'Aurillac: inventeur d'un abaque, utilisateur précoce des chiffres arabes, et pape de l'an mil*, Lausanne 2012. Zob. też przyp. 1.

⁸ Zob. M. Daniluk, *Kluniacka reforma*, w: Encyklopedia Katolicka, t. 9, Lublin 2001, szp. 172–173.

⁹ Zob. Z. Wojciechowski, *Le „Renovatio imperii” sous Otto III et la Pologne*, „Revue Historique”, 73 (1949), s. 30–44; M. Uhlirz, *Das Werden des Gedankens der „Renovatio imperii Romanorum” bei Otto III.*, w: *I problemi comuni dell'Europa post-carolingia: 6–13 aprile 1954*, Spoleto 1955 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2), s. 201–219; „Renovatio imperii”: *atti della Giornata Internazionale di Studio per il Millennio* (Ravenna, 4–5 novembre 1961), Faenza 1963; H. Dormeier, *Die Renovatio Imperii Romanorum und die „Außenpolitik” Ottos III. und seiner Berater*, w: *Polen und Deutschland vor 1000 Jahren: die Berliner Tagung über den „Akte von Gnesen”*, hrsg. von M. Borgolte und B. Scheller, Berlin 2002 (Europa im Mittelalter, 5), s. 163–191; J. Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2009 (szczeg. s. 231–239: *Wskazówki bibliograficzne*); H. Möhring, *Die renovatio imperii Kaiser Ottos III. und die Antichrist-Erwartung der Zeitgenossen an der Jahrtausendwende von 1000/1001*, „Archiv für Kulturgeschichte”, 93 (2011), Heft 2, s. 333–350; S. Weinfurter, *Renovatio imperii: die Romidee Ottos III. und die Folgen*, w: *Otto der Große und das Römische Reich: Kaisertum von der Antike zum Mittelalter*, hrsg. von M. Puhle und G. Köster, Regensburg 2012, s. 539–545.

Bazylego II utrzymały się, choć w formie kadłubowej, *grosso modo* do bitwy pod Manzikert (1071)¹⁰. Świadomość tego może służyć lepszemu zrozumieniu analizowanych map. Sam rok 1000 nie jest cezurą z punktu widzenia rozwoju terytorialnego monarchii europejskich. Należy go uznać raczej za wygodną cezurę mnemotechniczną, stanowiącą chronologiczną oś dla narracji historyczno-kartograficznej. Z drugiej strony 50-letnie panowanie Bazylego II, którego chronologicznym punktem centralnym jest rok 1000, oraz krótkie rządy Ottona III i Sylwestra II, które przypadają na przełom tysiącleci, czynią wspomnianą cezurę bardziej wyrazistą, ponieważ funkcjonuje ona zarówno we wschodniej, jak i w zachodniej części Europy, odnosząc się do obu cesarstw.

Patrząc przez pryzmat tak rozumianego miejsca roku 1000 w dziejach Europy, należy odnieść ową cezurę chronologiczną do historii kartografii. W tym kontekście zagadnienie to ma dwa oblicza. Z jednej strony nie istnieją mapy bizantyńskie z tego okresu. Z drugiej zaś strony wśród map zachodnioeuropejskich, które są datowane w przybliżeniu na rok 1000, a ściślej na przełom X i XI w., który można zamknąć chronologicznie pomiędzy rokiem 970 a 1050 (co w dużym stopniu pokrywa się z panowaniem Bazylego II), znajdują się dwie grupy schematów kartograficznych. Pierwszą grupę stanowi pięć tzw. map Beatusa¹¹ wraz z podobną do nich tzw. mapą anglosaską, znaną powszechnie pod nazwą *Cottoniana*. Drugą natomiast tworzą tzw. mapy Makrobiusza.

*

I. W skład pierwszego kompleksu wchodzi następujące mapy¹²:

¹⁰ Por. J. Bonarek, *Bizancjum w dobie bitwy pod Manzikert. Znaczenie zagrożenia seldżuckiego w polityce bizantyńskiej w XI wieku*, Kraków 2011 (Notos – Scripta Antiqua et Byzantina, 7).

¹¹ Istniejące dziś mapy Beatusa to tylko kopie, których zachowało się 16. Oryginał mapy, wykonany przez opata benedyktyńskiego klasztoru San Martín de Liébana, Beatusa (ok. 730–798), między rokiem 776 a 786, jako ilustracja do fragmentu jego „Komentarza do Apokalipsy” dotyczącego tzw. Rozesłania Apostołów, nie zachował się, zob. P. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, w: *Fructus Spiritus est Caritas, Księga jubileuszowa ofiarowana Ks. Prof. F. Drączkowskiemu*, red. M. Wysocki, Lublin 2011, s. 707–708 i 709–710, przyp. 24.

¹² Do najważniejszych opracowań ogólnych na temat map Beatusa należą: K. Miller, *Mappae-mundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft: *Die Weltkarte des Beatus (776 n. Chr.). Mit Abbildungen im Text und der Karte von St. Sever in den Farben des Originals*, Stuttgart 1895; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos en la cultura de la alta Edad Media en relación especial con la historia de los conocimientos geográficos*, „Boletín de la Real Academia de la Historia”, 134 (1954), s. 137–291; M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Amsterdam 1964 (Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi, 1), s. 40–42 (17, 1–13); H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos. Origen y características principales*, „Miscelánea Medieval Murciana”, 18 (1993–1994), s. 49–76; tenże, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte). *Nomenclator y conclusiones*, „Miscelánea Medieval Murciana”, 19–20

I.1. Mapa Beatusa z Valladolid (ok. 970). Źródło oryginału: Valladolid, Biblioteca de la Universidad, Ms. 433, fol. 36^v–37^r. Wielkość oryginału: 450 × 310 mm.

I.2. Mapa Beatusa z Gerony (ok. 975). Źródło oryginału: Gerona, Archivio de la Catedral, Ms. 10 [nr inv. 7(11)], fol. 54^v–55^r. Wielkość oryginału: 520 × 350 mm.

I.3. Mapa Beatusa z Seu de Urgell (koniec X w.). Źródło oryginału: Seu de Urgell, Museu Diocesà, nr inv. 501, fol. VI^v–VII^r. Wielkość *folium* oryginału: 400 × 265 mm.

I.4. Mapa anglosaska = *Cottoniana* (ok. 1030). Źródło oryginału: Londyn, British Library, Ms. Cotton Tiberius B. V., fol. 56^v. Wielkość oryginału: 210 × 170 mm¹³.

I.5. Mapa Beatusa Facundusa (1047). Źródło oryginału: Madryt, Biblioteca Nacional, Vitrina 14-2 (dawniej: B. 31), fol. 63^v–64^r. Wielkość oryginału: 470 × 310 mm.

I.6. Mapa Beatusa z Saint-Sever (1047–1072). Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 8878 (S. Lat. 1075), fol. 45bis^v–45ter^r. Wielkość oryginału: 570 × 370 mm.

Ryc. 2. Mapa Beatusa z Valladolid (= I.1.)¹⁴

Ryc. 3. Mapa Beatusa z Gerony (= I.2.)¹⁵

(1995–1996), s. 97–128; B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Berlin 2002 (Orbis Mediaevalis, 3); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Turnhout 2006 (Terrarum Orbis, 4), s. 171–179 i 468–477; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und Ranulf Higden*, w: *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von I. Baumgärtner und H. Kugler, Berlin 2008 (Orbis Mediaevalis, 10). W polskiej literaturze przedmiotu funkcjonują dwa instruktywne opracowania ogólne tego zagadnienia, zob. J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Wrocław 1970 (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki, 66), s. 208–212; P. Kochanek, *Rozesłanie Apostołów na mapie Beatusa z Burgo de Osma*, s. 703–745 (szczeg. s. 707–713).

¹³ Takie wymiary oryginału podaje m.in. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 47 (24, 6). Zob. J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 214. Jednak L.S. Chekin stara się je uściślić: 212 × 176 mm – *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 129 (X.2.).

Ryc. 4. Mapa Beatusa z Seu de Urgell (= I.3.)¹⁶Ryc. 5. Cottoniana (= I.4.)¹⁷Ryc. 6. Mapa Beatusa Facundusa (= I.5.)¹⁸Ryc. 7. Mapa Beatusa z Saint-Sever (= I.6.)¹⁹

¹⁴ Źródło ryciny: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 221, ryc. 34. Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37–38 (u Millera mapa ta ma nr 5); G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100–123. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 40 (17, 3); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 172 (XI.1.3.).

¹⁵ Źródło ryciny: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 287, ryc. 47. Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38–41 (u Millera mapa ta ma nr 8); G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100–123. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 41 (17, 5); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 174 (XI.2.1.).

¹⁶ Źródło ryciny: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 275, ryc. 44. Tekst legend mapy: G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 237; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100–123. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 40 (17, 2); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 172 (XI.1.2.).

¹⁷ Źródło ryciny: *Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd–19th centuries)*, Sofia 2008, s. 45, ryc. I.2. Tekst legend mapy: E. Cortambert, *Quelques-uns des plus anciens monuments géographiques du Moyen Âge conservés à la Bibliothèque Nationale*, „Bulletin de la Société de Géographie”, 6 Ser., 14 (1877), s. 356–362; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart 1895, s. 31–35. Fragmenty tekstu legend mapy: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 131. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 47 (24, 6).

I.1. Najstarszą mapą należącą do tej grupy jest mapa Beatusa z Valladolid (ryc. 2). Kilka spośród znajdujących się na niej napisów-legend²⁰ (niektóre legendy uległy z biegiem czasu zatarciu) odnosi się do terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego. W Europie jest to tylko jedno miasto: Konstantynopol (łac. *Constantinopolis*)²¹; oraz trzy nazwy prowincji, których geneza sięga okresu Cesarstwa Rzymskiego: Achaja (łac. *Achaia* lub *Achaea*)²², Macedonia (łac. *Macedonia*) i Panonia (łac. *Pannonia*)²³. Natomiast na terytorium Azji Mniejszej (łac. *Asia Minor*), czyli po wschodniej stronie Morza Egejskiego, widnieje również nazwa jednego miasta, Nikomedii (łac. *Nicomedia*), oraz nazwy ośmiu prowincji, wywodzących się także z czasów rzymskich: Azja (łac. *Asia*), Bitynia (łac.

¹⁸ Źródło ryciny: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 196, ryc. 28. Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37–38 (u Millera mapa ta ma nr 6); G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100–123. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 41 (17, 6); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 173 (XI.1.4.).

¹⁹ Źródło ryciny: B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 365, ryc. 63. Tekst legend mapy: K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft, s. 41–61; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 100–123; P. Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle dans les manuscrits latins de la Bibliothèque Nationale de France*, „Scriptorium” 52 (1998), s. 135–139. Fragmenty tekstu legend mapy: G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 254; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 177–178 (XI.4.). Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 41 (17, 7).

²⁰ Wszystkie terminy geograficzne będą podawane zarówno w wersji polskiej, jak i w uznawanej powszechnie za filologicznie poprawną wersji łacińskiej, która będzie podawana w nawiasie przy pierwszym cytowaniu danej nazwy. Jeśli między poprawną wersją nazwy łacińskiej a legendą widoczną na mapie występuje różnica, wówczas oryginalny zapis topo- lub choronimu na danym kartogramie zostanie przytoczony w osobnym przypisie. Owa oryginalna wersja łacińska będzie każdorazowo poprzedzona formułą: „Legenda na mapie”. Ów odczyt paleograficzny będzie się opierał na pracach Konrada Millera (21.11.1844 – 25.07.1933). Funkcję pomocniczą w tym względzie pełnią zaś prace Gonzalo Menéndez-Pidala (12.04.1911 – 11.12.2008) i Hermenegildo García-Aráeza (6.02.1918 – 11.07.2006), zob. przyp. 12.

²¹ Legenda na mapie: *Constantinopoli* lub *Constatinopoli*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37: *Constatinopoli*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236: *Constantinopoli*; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 102 i 113: *Constantinopoli*.

²² Legenda na mapie: *Acaya* lub *Acaia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37: *Acaya*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236: *Acaia*.

²³ Panonia figuruje już na pierwszej zachowanej mapie Beatusa, czyli na tzw. mapie Beatusa Morgana, źródło oryginału: Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, Ms. 644, fol. 33^v–34^r (ok. 940–945); wielkość oryginału: 530 × 380 mm. Jednak część tej dawnej prowincji rzymskiej wchodziła w skład Cesarstwa Bizantyńskiego tylko w pewnym okresie panowania Justyniana I (11.05.483 – 13.11.565, cesarz od 1.08.527), zaś wkrótce po jego śmierci, około roku 582, ulokowali się tam Awarowie. Jej część wchodziła również w skład Cesarstwa Bizantyńskiego przez kilkadziesiąt lat, poczynając od roku 1018. Tymczasem termin Panonia pojawia się również „bezprawnie” na mapie Beatusa z Seu de Urgell (I.3.). Może to wynikać z faktu, że nazwę tę umieścił sam Beatusa na oryginale swej mapy, chcąc przywołać obszar graniczny między Wschodem a Zachodem. Zob. też przyp. 35.

Bithynia)²⁴, Cylicja (łac. *Cilicia*), Frygia (łac. *Phrygia*)²⁵, Licja (łac. *Lycia*)²⁶, Lidia (łac. *Lydia*)²⁷, Likaonia (łac. *Lycaonia*)²⁸ i Pamfilia (łac. *Pamphylia*)²⁹. Dodatkowo mapa ta zawiera niezatartą nazwę wyspy Kreta (łac. *Creta*)³⁰. W sumie mapa Beatusa z Valladolid posiada 14 topo- i choronimów (2 miasta, 11 prowincji, 1 wyspa) odnoszących się do terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego.

Jednak obok nich znajduje się tam również termin Troja (łac. *Troia*), odsyłający do legendarnej kolebki Rzymu³¹. Ponadto nad Dunajem pomiędzy terminami *Constantinopolis* i *Pannonia* widnieje nazwa *Rebenna*. Termin ten odnosi się być może do prowincji *Dacia Ripensis*³², a wówczas byłby to dwunasty choronim na tej mapie, a 16 w ogóle nazwa na niej widniejąca. Ponadto nad brzegiem Morza Śródziemnego, między legendami *Achaia* i *Roma*, znajduje się niezidentyfikowana nazwa *Missilia*, która może odnosić się do Mezji (łac. *Moesia*), a zatem byłaby to 13 prowincja bizantyńska a 17 nazwa związana z tym cesarstwem. Generalnie na mapie Beatusa z Valladolid jest 80 czytelnych topo- i choronimów³³, wśród których 14 (lub 17), czyli ok. 17,500% (lub 21,250%), odnosi się do terytoriów Cesarstwa Bizantyńskiego.

Warto zauważyć, że sporządzona ok. roku 970 mapa ma wśród legend Cylicję, która została odzyskana w roku 965 przez cesarza Nicefora II Fokasa po zdobyciu jej stolicy Tarsu i Mopsuestii³⁴. Jest to być może ślad pewnej aktualizacji. Godna uwagi jest również dysproporcja pomiędzy trzema prowincjami

²⁴ Legenda na mapie: *Bitinia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236.

²⁵ Legenda na mapie: *Frigia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236.

²⁶ Legenda na mapie: *Licia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37.

²⁷ Legenda na mapie: *Libia*, zob. tamże, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236.

²⁸ Legenda na mapie: *Liconia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236.

²⁹ Legenda na mapie: *Pampilia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 236.

³⁰ Legenda na mapie: *Cret.*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38.

³¹ Zob. J. Perret, *Les origines de la légende troyenne de Rome (281–31)*, Paris 1942 (Collection d'Études Anciennes); F. Bömer, *Rom und Troia. Untersuchungen zur Frühgeschichte Roms*, Baden-Baden 1951; *Entre fiction et histoire: Troie et Rome au Moyen Âge*, études recueillies par E. Baumgartner et L. Harf-Lancner, Paris, 1997; A. Erskine, *Troy between Greece and Rome. Local Tradition and Imperial Power*, Oxford 2001; S. Jahn, *Der Troia-Mythos. Rezeption und Transformation in epischen Geschichtsdarstellungen der Antike*, Köln–Wien 2007 (Europäische Geschichtsdarstellungen, 15).

³² K. Miller (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38 i 46) delikatnie sugeruje, że mogłoby tutaj chodzić o Rawennę.

³³ W powyższym obliczeniu oparto się na danych K. Millera (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37–38). Zob. przyp. 50. 71. 85 i 127.

³⁴ Zob. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, s. 291.

europejskimi a ośmioma prowincjami azjatyckimi Bizancjum, wymienionymi na tej mapie. Jest to zapewne wyraz świadomości autora tego odwzorowania kartograficznego odnośnie proporcji między europejskimi a małaazjatyckimi terytoriami będącymi wówczas pod panowaniem Cesarstwa Wschodniego. Pośrednio może też wskazywać na jego wiedzę co do ówczesnego kierunku militarnej ekspansji cesarstwa.

Jednak przy analizie topo- i choronimów na mapach średniowiecznych należy zachować pewną rezerwę zarówno w kwestii ich identyfikacji, jak i lokalizacji, ponieważ autor danej mapy mógł np. tylko reproduковать pewien schemat w postaci siatki nazw, bez intencji jej realnego odniesienia do danego, konkretnego terytorium. W analizowanej wyżej sekwencji terminów geograficznych szczególnie dwuznaczne jest pojęcie Panonii, które zdaniem M. Eggersa oznaczało już w tym okresie po prostu Królestwo Węgier³⁵. Zatem łączenie tego choronimu z konkretną prowincją rzymską jest nieuprawnione. Z drugiej jednak strony, do czego przyjdzie jeszcze wrócić w dalszej części niniejszych dociekań, termin ten na analizowanych tutaj mapach nie wydaje się być „mechanicznie” przypisany Węgrom. Za bardziej elastycznym rozumieniem tej nazwy przemawia chociażby fakt, że pozostałe z wymienionych wyżej choronimów odpowiadają dawnym prowincjom rzymskim i wczesnobizantyńskim. Być może autorowi mapy chodziło tutaj o swoiste wypełnienie „kartograficznej pustki” pomiędzy obszarami Cesarstwa Zachodniego a Bizancjum lub między patriarchatem rzymskim a konstantynopolińskim za pomocą nazwy dawnej rzymskiej prowincji, o której dokładnym położeniu i wielkości nie musiał mieć precyzyjnych informacji (zob. przyp. 23). Jeszcze inną kwestią jest zatarcie niektórych terminów, co sprawia, że do statystycznych zestawień nazw widniejących na tych mapach należy także podchodzić z pewną rezerwą.

1.2. Nieco inaczej prezentuje się treść mapy Beatusa z Gerony (ryc. 3). Mapa ta wymienia trzy miasta w europejskiej części Cesarstwa Bizantyńskiego: Konstantynopol, Stobi (łac. *Stobi Paeoniae* lub *Municipium Stobensium* lub *Stobi*)³⁶ i Saloniki (łac. *Thessalonica*)³⁷; i dwa w Azji Mniejszej: Antiochię (łac. *Antiochia*)³⁸ i Chalcedon (łac. *Chalcedonia*)³⁹. Jeśli zaś chodzi o europejskie provin-

³⁵ M. Eggers, *Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien” in „westlichen” (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters*, „Südost-Forschungen”, 65–66 (2006–2007), s. 19–21.

³⁶ Legenda na mapie: *Stolis*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 108 i 122. Identyfikację tę zaproponował K. Miller (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 47). Natomiast H. García-Aráez (*Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 122) uważa ten toponim za niemożliwy do zidentyfikowania.

³⁷ Legenda na mapie: *Tessalonica*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

³⁸ Legenda na mapie: *Anciocia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40.

cje, które tradycyjnie uchodziły za obszary wpływów Bizancjum, to mapa Beatusa z Gerony wymienia następujące: Dalmację (łac. *Dalmatia*)⁴⁰, Dardanię (łac. *Dardania*), Apulię (łac. *Apulia*)⁴¹, Epir (łac. *Epirus*)⁴², Macedonię i Mezję (łac. *Moesia*)⁴³, zaś w Azji Mniejszej: Armenię (łac. *Armenia*), Azję⁴⁴, Frygię⁴⁵, Kapadocję (łac. *Cappadocia*)⁴⁶ i Pamfilię⁴⁷. Z mapy tej daje się również odczytać w znacznym stopniu uszkodzony termin *Creta*. Reszta nazw wysp Morza Śródziemnego uległa pełnemu zatarciu. W sumie mapa Beatusa z Gerona w jej aktualnym stanie zachowania posiada 17 topo- i choronimów (5 miast, 11 prowincji, 1 wyspa) zlokalizowanych na obszarach „bizantyńskich”.

Ponadto występują dwie nazwy, których identyfikacja budzi wątpliwości. Chodzi o wspomniany już w kontekście mapy Beatusa z Valladolid termin *Rebenna*⁴⁸, znajdujący się tuż nad pojęciem *Dalmacja*, oraz o toponim lub choronim *Hiauraria*, który jednak jest przez niektórych autorów łączony nie z Bałkanami, lecz z Italią⁴⁹ i dlatego nie będzie brany pod uwagę w niniejszej statystyce. Jeśli zaś przyjąć, że *Rebenna* oznacza prowincję *Dacia Ripensis*, wówczas powyższa mapa zawierałaby nazwy 12 prowincji bizantyńskich, a zatem posiadałaby w sumie 18 terminów związanych z Bizancjum. Generalnie zaś na mapie

³⁹ Legenda na mapie: *Calcedonia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 101 i 112.

⁴⁰ Legenda na mapie: *Dalmacia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴¹ Legenda na mapie: *Apolia* lub *Apolin*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247: *Apolin*.

⁴² Legenda na mapie: *Epirum*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴³ Legenda na mapie: *Mesica*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴⁴ Legenda na mapie: *Asia minore*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴⁵ Legenda na mapie: *Frigia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴⁶ Legenda na mapie: *Capadocia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴⁷ Legenda na mapie: *Pampilia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 40; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 247.

⁴⁸ Taką wersję tej nazwy podaje K. Miller (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38). Tymczasem G. Menéndez-Pidal (*Mozárabes y Asturianos*, s. 247) odczytuje ją jako *Reeña*.

⁴⁹ Zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 39; tamże, s. 47: autor waha się między lekcją *Hiauraria* a *Niauraria*. H. García-Aráez (*Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 106 i 118) opowiada się za lekcją *Niauraria*. Jednak obaj autorzy nie proponują żadnej identyfikacji. Ponadto K. Miller łączy tę nazwę z Bałkanami, a H. García-Aráez z Italią. Za tą ostatnią lokalizacją wydaje się również opowiadać B. Englisch (*Ordo orbis terrae*, s. 290 i przyp. 18), co jednak nie rozwiązuje kwestii identyfikacji tej nazwy.

Beatusa z Gerony znajdują się 93 czytelne nazwy geograficzne⁵⁰, wśród których 17 (lub 18), czyli ok. 18,279% (lub 19,354%), odnosi się do terytoriów Cesarstwa Bizantyńskiego.

Włączenie Antiochii do legendy mapy Beatusa z Gerony może być konsekwencją wieści o zdobyciu tego miasta w roku 969 przez armię bizantyńską pod wodzą Nicefora II Fokasa, a zatem byłby to kolejny ślad aktualizacji map Beatusa⁵¹. Warto także zwrócić uwagę na pewną równowagę między liczbą prowincji europejskich (6 lub 7) i małopazjatyckich (5). Jeśli przyjąć, że jest to obraz Bizancjum, którego terytorium rozpościera się symetrycznie po europejskiej i małopazjatyckiej stronie Morza Egejskiego, Dardaneli i Bosforu, wówczas mapa Beatusa z Gerony, datowana około roku 975, przedstawia *de facto* obraz cesarstwa po bitwie pod Kleidion (lipiec 1014)⁵², a ściślej po śmierci bułgarskiego cara Jana Władysława (luty 1018), kiedy to cesarz Bazyli II ostatecznie opanował te obszary. Sugeruje to konieczność zmodyfikowania daty powstania tej mapy. Jednak takiemu postawieniu sprawy sprzeciwiają się ustalone przez badaczy fakty. Istnieje też inna możliwość wyjaśnienia tej uderzającej symetrii terytorialnej. Wydaje się bowiem zasadne przyjęcie hipotezy, w myśl której mapa Beatusa z Gerony pokazuje nie zasięg bizantyńskich zdobyczy terytorialnych, lecz zasięg wpływów patriarchatu konstantynopolitańskiego. Takie postawienie sprawy, a mianowicie rozróżnienie między geopolitycznymi wpływami władzy świeckiej a georeligijnymi wpływami patriarchatu, jest tym bardziej prawdopodobne, jeśli weźmie się pod uwagę, że mapy Beatusa powstały w benedyktyńskim środowisku kluniackich reformatorów. Tak odczytana mapa Beatusa z Gerony może być traktowana jako swego rodzaju wyznacznik wpływów patriarchatu konstantynopolitańskiego i rzymskiego.

1.3. Z kolei nazwy-legendy mapy Beatusa z Seu de Urgell (ryc. 4) wzmiankują te same dwa miasta co mapa Beatusa z Valladolid, a zatem Konstantynopol⁵³ i Nikomedię, a także jedenaście korespondujących z tą mapą prowincji, z których trzy (Achaja⁵⁴, Macedonia, Panonia) leżą w Europie, a osiem pozostałych po wschodniej stronie Morza Egejskiego: Azja, Bitynia⁵⁵, Cylicja, Frygia⁵⁶, Licja⁵⁷, Lidia⁵⁸, Likaonia⁵⁹ i Pamfilia⁶⁰. W sumie mapa zawiera 13 czytelnych topo- i choronimów „bizantyńskich” (2 miasta, 11 prowincji).

⁵⁰ W powyższym obliczeniu oparto się na danych K. Millera (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 38–41). Zob. przyp. 33. 71. 85 i 127.

⁵¹ Antiochia, zdobyta przez Arabów w 637 r., została odzyskana przez Nicefora II Fokasa w roku 969 i pozostała w rękach Bizantyńczyków do roku 1085, kiedy to zdobyli ją Turcy Seldżuccy. Odbita z ich rąk w czerwcu 1098 r. przez wojska I krucjaty, była w latach 1098–1268 stolicą chrześcijańskiego Księstwa Antiochii.

⁵² Zob. Ł. Migniewicz, *Kleidion 1014*, Warszawa 2013 (Historyczne Bitwy).

⁵³ Legenda na mapie: *Constantinopoli*, zob. G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 237.

⁵⁴ Legenda na mapie: *Acaia*, zob. tamże.

⁵⁵ Legenda na mapie: *Bitinia*, zob. tamże.

⁵⁶ Legenda na mapie: *Frigia*, zob. tamże.

⁵⁷ Legenda na mapie: *Licia*, zob. tamże.

Poza tym, podobnie jak jej wzór, czyli mapa Beatusa z Valladolid, posiada ona terminy *Troia*, *Rebena* i *Missilia*. Jeśli przyjąć, jak uczyniono to wyżej, że *Rebena* jest tożsama z *Rebenna*, a ta z *Dacia Ripensis* (zob. przyp. 32), zaś *Missilia* oznacza Mezję, wówczas liczba prowincji bizantyńskich wzrasta do 13, a ogólna liczba rozpatrywanych tutaj nazw geograficznych wzrasta z 13 do 16. Ponieważ zaś mapa Beatusa z Seu de Urgell posiada ogółem 77 niezatartych topo- i choronimów⁶¹, zatem 13 (lub 16) terminów geograficznych odnoszących się do terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego stanowi 16,883% (lub 20,779%) jej aktualnie czytelnej treści.

Uderza natomiast fakt, że mapa ta, choć powstała u schyłku X w., nie uwzględnia Antiochii. Na tej podstawie można wnosić, iż nie została ona zaktualizowana, mimo że Antiochia nad Orontesem były już wówczas od pewnego czasu w rękach bizantyńskich (por. przyp. 51). Jeśli zaś chodzi o proporcje pomiędzy prowincjami europejskimi i małaazjatyckimi, to niniejsza mapa powtarza schemat zastany już na mapie Beatusa z Valladolid, tzn. 3 : 8 na korzyść wschodniej części cesarstwa.

I.4. Cottoniana (ryc. 5), zwana też *Anglosaską mapą świata*, wykonana około roku 1030, zawiera nie tylko wiele literackich legend, podobnie jak mapy Beatusa, lecz także dwadzieścia winiet miast oraz winietę Arki Noego. Spośród europejskich miast należących wówczas do Bizancjum wymienia ona Ateny (łac. *Athenae*)⁶² i Konstantynopol. Natomiast z azjatyckich metropolii cesarstwa widnieją na *Cottonianie*: Antiochia, Efez (łac. *Ephesus*), Tars (łac. *Tarsus*)⁶³ i tajemnicza *Decusa civitas*⁶⁴. Jeśli zaś chodzi o europejskie prowincje i okręgi administracyjne Cesarstwa Bizantyńskiego to mapa anglosaska wymienia ich sie-

⁵⁸ Legenda na mapie: *Libia*, zob. tamże.

⁵⁹ Legenda na mapie: *Licaonia*, zob. tamże.

⁶⁰ Legenda na mapie: *Pamphilia*, zob. tamże.

⁶¹ Obliczenia toponimów dokonano na podstawie schematu zamieszczonego w artykule G. Menéndez-Pidal (*Mozárabes y Asturianos*, s. 237). Należy jednak brać pod uwagę fakt, że hiszpański autor pomija niekiedy pewne nazwy geograficzne, a zatem do wyników tej statystyki należy podchodzić z rezerwą.

⁶² Legenda na mapie: *Athenas*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 32.

⁶³ Legenda na mapie: *Tharso Ciliciae*, zob. tamże, s. 33. Użycie takiej składni łacińskiej może wydawać się dziwne. Jednak kwestię tego sformułowania wyjaśnia wers z łacińskiej wersji „Dziejów Apostolskich” (21, 39), gdzie Paweł Apostoł przedstawia się trybunowi rzymskiemu: „ego homo sum quidem iudaeus a Tarso Ciliciae non ignotae civitatis municeps” – tekst za: *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, praeparavit R. Gryson, Stuttgart 1994⁴, s. 1736. Zob. też przyp. 107.

⁶⁴ Dokładnie ta sama nazwa miasta pojawia się na mapie z Hereford (1276–1305), lecz pozostaje ona niezidentyfikowana, zob. S.D. Westrem, *The Hereford Map: A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Turnhout 2001 (Terrarum Orbis, 1), s. 107 (nr 226 = legenda): *Decusa civitas*. Tamże, s. 106 (nr 226 = komentarz).

dem. Są to: Attyka (łac. *Attica*), Dalmacja, Dardania, Macedonia, Mezja⁶⁵, Pannonia i Tracja (łac. *Thracia*)⁶⁶. Taką samą liczbę prowincji uwzględnił autor mapy na azjatyckich terytoriach cesarstwa. Są to: Armenia, Azja⁶⁷, Bitynia⁶⁸, Cylicja, Izauria (łac. *Isauria*)⁶⁹, Kapadocja i Kommagena (łac. *Commagene*)⁷⁰. W sumie *Cottoniana* zawiera 20 topo- i choronimów, odnoszących się do terytorium Bizancjum (6 miast i 14 prowincji). Ponadto widnieje na niej termin *Troia*, którą można traktować jako 21 „bizantyński” termin geograficzny. Tymczasem liczba wszystkich czytelnych legend tego schematu kartograficznego wynosi 146⁷¹. Zatem toponimy odnoszące się do Cesarstwa Wschodniego stanowią 13,698% (lub 14,383%) legend mapy. Ponieważ zaś mapa ta zdaniem znawców przedmiotu powstała w kilka lat po śmierci Bazylego II, stąd można przyjąć, że jej legendy mają pokrycie w ówczesnej sytuacji geopolitycznej. Zatem Pannonia nie tyle oznacza tutaj Królestwo Węgier (zob. przyp. 35), co tę część dawnej prowincji rzymskiej *Pannonia*, która znalazła się we władzy cesarzy bizantyńskich.

Za element aktualizujący mapę można tu uznać wymienienie Antiochii (zob. przyp. 51), Kommageny⁷² i Tarsu (zob. przyp. 34), który wpadł w ręce Arabów około roku 637 i został odzyskany przez cesarz Nicefora II Fokasa w roku 965. Mapa ta akcentuje również idealną, rzec by można, symetrię arytmetyczną pomiędzy prowincjami europejskimi i małoazjatyckimi cesarstwa: po siedem. Oddaje to w pewien sposób geograficzny schemat terytorialnej równowagi między obu częściami cesarstwa w okresie powstania mapy. Jego osią symetrii jest Morze Egejskie oraz Bosfor i Dardanele.

I.5. Następnym z kolejności chronologicznej odwzorowaniem kartograficznym, które należy do tej grupy, jest mapa Beatusa wykonana przez kopistę podpisującego się imieniem Facundus (ryc. 6). Z europejskich metropolii Bizancjum znajduje się na niej tylko Konstantynopol⁷³. Natomiast po wschodniej stronie Morza Egejskiego kartograf umieścił Nikomedię. Jeśli zaś chodzi o prowincje

⁶⁵ Legenda na mapie: *Mesina*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 32.

⁶⁶ Legenda na mapie: *Tracia*, zob. tamże.

⁶⁷ Legenda na mapie: *Asia minor*, zob. tamże, s. 33.

⁶⁸ Legenda na mapie: *Bithinia*, zob. tamże.

⁶⁹ Legenda na mapie: *Issauria*, zob. tamże.

⁷⁰ Legenda na mapie: *Commagena*, zob. tamże.

⁷¹ W powyższej statystyce oparto się na danych K. Millera (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 31–35). Zob. przyp. 33. 50. 85 i 127.

⁷² Samosatę, stolicę Kommageny, zdobył w roku 958 po ciężkich walkach przyszedł cesarz Jan I Tzymiskies (ok. 924 – 10.01.976, cesarz od 11.12.969), zob. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, s. 286.

⁷³ Legenda na mapie: *Constantinopoli* lub *Constatinopoli*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, I. Heft, s. 37: *Constatinopoli*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238: *Constantinopoli*; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 102 i 113: *Constantinopoli*.

europęjskie cesarstwa, to mapa ta wymienia trzy: Achaję⁷⁴, Macedonię⁷⁵ i Pannonię; a spośród jego prowincji małopazjatyckich wspomina aż osiem: Azję, Bitynię⁷⁶, Cylicję, Frygię⁷⁷, Licję⁷⁸, Lidję⁷⁹, Likaonię⁸⁰ i Pamfilię⁸¹. Proporcja 3 : 8 pomiędzy prowincjami europejskimi a małopazjatyckimi jest taka sama jak na mapach Beatusa z Valladolid i z Seu de Urgell. W tym sensie mapa ta petryfikuje dawny i nieaktualny w chwili jej powstania, czyli w roku 1047, schemat. Czytelna jest także legenda *Sicilia*. Obecność tej ostatniej nazwy na mapie może wynikać z faktu, że jest to najbardziej znana wyspa Morza Śródziemnego, należąca do kartograficznego kanonu onomastycznego map Beatusa. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że mapa ta przejęła system legend od wcześniejszych kartogramów Beatusa: mapy Beatusa Pierpont Morgana (zob. przyp. 23) oraz wspomnianej wyżej mapy Beatusa z Valladolid i kartogramu z Seu de Urgell. Co prawda dziś na przedmiotowych mapach nie widnieje pojęcie Sycylia, jednak z bardzo dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że powodem tego stanu rzeczy jest zatarcie tej nazwy. Z drugiej strony obecność tego terminu na mapie datowanej na rok 1047 nabiera nieco innego znaczenia w świetle podejmowanych krótko przed tą datą prób odzyskania tej wyspy przez władze w Konstantynopolu⁸².

Ponadto na mapie widnieją jeszcze trzy inne terminy, które można wiązać z terytorium cesarstwa (*Troia*⁸³ *Missilia*⁸⁴ i *Rebena*), podobnie jak miało to miej-

⁷⁴ Legenda na mapie: *Acaya* lub *Acaia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; *Acaya*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238: *Acaia*.

⁷⁵ Legenda na mapie: *Macedonia* lub *Macidonia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37: *Macedonia*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238: *Macidonia*.

⁷⁶ Legenda na mapie: *Bitunia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37.

⁷⁷ Legenda na mapie: *Frigia*, zob. tenże, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238.

⁷⁸ Legenda na mapie: *Licia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238.

⁷⁹ Legenda na mapie: *Libia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238.

⁸⁰ Legenda na mapie: *Licaonia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238.

⁸¹ Legenda na mapie: *Pamphilia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238.

⁸² Bazyli II w 1025 r. podjął próbę odbicia Sycylii z rąk Arabów, jednak działania te przerwała w tymże roku śmierć cesarza. Do projektu tego powrócono w roku 1037. W rezultacie podjętej ofensywy Bizantyńczycy byli w posiadaniu wschodniej części wyspy w latach 1038–1042 i ten stan rzeczy może sygnalizować analizowana wyżej mapa, zob. T. Wolińska, *Sycylia w polityce Cesarstwa Bizantyńskiego w VI–IX wieku*, Łódź 2005 (Byzantina Lodziensia, 8), s. 259–269 (= Rozdz. IX: *Bizantyńskie próby odzyskania Sycylii*).

⁸³ Legenda na mapie: *Troia* lub *Troya*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37: *Troia*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238: *Troya*; H. García-Aráez, *Los mapamundis de los Beatos* (2ª parte), s. 109 i 123: *Troia*.

sce na mapie Beatusa z Valladolid i Beatusa z Seu de Urgell. Termin *Rebenna* widnieje również na schemacie kartograficznym zawartym w rękopisie Beatusa z Gerony. Jeśli *Missilia* oznacza Mezę, a *Reben(n)a* to *Dacia Ripensis*, wówczas liczba legend „miejskich” wrasta z 2 do 3, a tych które odnoszą się do europejskich prowincji Bizancjum, wzrasta z trzech do pięciu (zaś ich suma z 11 do 13). W konsekwencji ogół topo- i choronimów powiększa się z 14 (2 miasta, 11 prowincji i 1 wyspa) do 17. Ponieważ zaś ogólny liczba czytelnych nazw geograficznych na tej mapie wynosi 86⁸⁵, zatem 14 (lub 17) legend odnoszących się do terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego stanowi 16,279% (lub 19,767%) jej treści.

I.6. Wreszcie ostatni schemat kartograficzny z tej grupy, czyli mapa Beatusa z Saint-Sever (ryc. 7), posiada podobnie jak *Cottoniana* bardzo wiele nazw-legend oraz aż 107 winiet miast⁸⁶, które zdają się tworzyć pewien wewnętrznie koherentny system znaków topograficznych. Jednak z punktu widzenia niniejszych analiz ważne są nie tyle winiety miast co w ogóle terminy topo- i chorograficzne, które odnoszą się do terytorium Cesarstwa Bizantyńskiego.

I tak po stronie europejskiej widnieje 10 nazw miast bizantyńskich wraz z winietami. Są to: Argos (łac. *Argos*), Ateny⁸⁷, Filippi (łac. *Philippi*)⁸⁸, Konstantynopol⁸⁹, Korynt (łac. *Corinthus*)⁹⁰, Megara (łac. *Megara*), Methoni (łac. *Motone* lub *Metone*)⁹¹, Olimpia (łac. *Olympia*)⁹², Patras (łac. *Patrae*)⁹³ i Saloniki⁹⁴. Autor mapy zamieścił także nazwy 12 europejskich prowincji lub regionów geograficznych Bizancjum. Są to: Achaja, Apulia (łac. *Apulia*), Kalabria (łac. *Calabria*), Dalmacja, Dardania, Epir⁹⁵, Iliria (*Illyria* lub *Illyricum*)⁹⁶, Macedonia, Mezja, Panonia, Tesalia (łac. *Thessalia*)⁹⁷ i Tracja⁹⁸.

⁸⁴ Legenda na mapie: *Missilia* lub *Misilia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37: *Missilia*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 238: *Misilia*.

⁸⁵ W powyższej statystyce oparto się na danych K. Millera (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 37–38). Zob. przyp. 33. 50. 71. 127.

⁸⁶ Statystyka winiet miast pochodzi z kolorowej reprodukcji mapy Beatusa z Saint-Sever, której wielkość odpowiada oryginałowi tego kartogramu, a która została dołączona jako dodatek na końcu cytowanej tu pracy K. Millera, zob. przyp. 12.

⁸⁷ Legenda na mapie: *Athenas*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 47.

⁸⁸ Legenda na mapie: *Filippis*, zob. tamże.

⁸⁹ Legenda na mapie: *Constantinopolis que prius bizantium dicta est*, zob. tamże.

⁹⁰ Legenda na mapie: *Corintho*, zob. tamże.

⁹¹ Legenda na mapie: *Motone*, zob. tamże.

⁹² Legenda na mapie: *Olimpia*, zob. tamże.

⁹³ Legenda na mapie: *Patrae*, zob. tamże.

⁹⁴ Legenda na mapie: *Tessalonica*, zob. tamże.

⁹⁵ Legenda na mapie: *Epirum*, zob. tamże.

⁹⁶ Legenda na mapie: *Illyricum*, zob. tamże.

⁹⁷ Legenda na mapie: *Tessalonica*, zob. tamże. K. Miller zwrócił uwagę na to, że nazwa Salonik pojawia się na mapie dwa razy. Raz towarzyszy jej winieta miasta (zob. przyp. 94), a zatem autor mapy wskazuje jednoznacznie na Tesalonikę/Saloniki. Za drugi razem jest to tylko na-

Natomiast po stronie azjatyckiej w winiety zostało zaopatrzonych 14 następujących miast: Antiochia⁹⁹, Cezarea Kapadocka (łac. *Cesarea in Cappadocia*)¹⁰⁰, Chalcedon¹⁰¹, Efez¹⁰², Filadelfia (łac. *Philadelphia*)¹⁰³, Laodycea Frygijska (łac. *Laodicea in Phrygia*)¹⁰⁴, Nicea (łac. *Nicea*), Nikomedia, Pergamom (łac. *Pergamum*), Sardes (łac. *Sardis* lub *Sardes*), Seleucia (łac. *Seleucia*)¹⁰⁵, Smyrna (łac. *Smyrna*)¹⁰⁶, Tars¹⁰⁷ i Tiatyra (łac. *Thyatira* lub *Thyateira*)¹⁰⁸. Obok nich widnieją nazwy 14 prowincji, a mianowicie: Armenia¹⁰⁹, Azja¹¹⁰, Bitynia¹¹¹, Cylicja, Frygia¹¹², Galacja (łac. *Galatia*)¹¹³, Izauria, Kapado-

zwa (bez winiety), stąd wysoce prawdopodobne staje się przypuszczenie K. Millera (s. 47), że może tutaj chodzić o „*Tessalonica als Land, statt Thessalia*”.

⁹⁸ Legenda na mapie: *Tracia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 47.

⁹⁹ Legenda na mapie: *Metropolis Siriae*, zob. tamże, s. 52.

¹⁰⁰ Legenda na mapie: *Cesarea*, zob. tamże, s. 51. Położenie geograficznie miasta świadczy o tym, że chodzi o Cezareę Kapadocką.

¹⁰¹ Legenda na mapie: *Calcedonia*, zob. tamże, s. 50.

¹⁰² Legenda na mapie: *Efesum*, zob. tamże, s. 51.

¹⁰³ Legenda na mapie: *Fiadelfia*, zob. tamże, s. 51.

¹⁰⁴ Legenda na mapie: *Laodicea*, zob. tamże, s. 50. Tuż obok tej winiety znajduje się legenda *Frigia*. Nie może raczej chodzić ani o Laodyceę w Poncie (łac. *Laodicea Pontica*), ponieważ legenda *Pontus provincia* jest zlokalizowana na mapie znacznie dalej, ani o Laodyceę w Likonii (łac. *Laodicea Combusta*), ponieważ tej ostatniej nie ma w ogóle wśród legend tej mapy. W grę wchodziła by również Laodycea Syryjska (łac. *Laodicea in Syria*), czyli dzisiejsza Latakia, która była miastem cesarstwa za Bazylego II, lecz rozmieszczenie toponimów na mapie na to nie wskazuje. Z drugiej strony nie należy być może przywiązywać zbyt dużej wagi do wskazania konkretnej małoazjatyckiej Laodycei, ponieważ sam autor mapy nie wykazuje chęci doprecyzowania tej kwestii, zob. przyp. 105. Inaczej natomiast jest w przypadku Tarsu, rodzinnego miasta Pawła Apostoła (Dz 9, 11; 21, 39), zob. przyp. 63 i 107.

¹⁰⁵ Legenda na mapie: *Seleucia*, zob. tamże, s. 52. Trudno powiedzieć, którą Seleucję miał na myśli rysownik mapy. Na tym obszarze było ich bowiem kilka: Seleucja Izaurijska (łac. *Seleucia in Isauria*), Seleucja Pamfilijska (łac. *Seleucia in Pamphylia*), Seleucja Pizydyjska (łac. *Seleucia in Pisidia*) oraz Seleucja Pieria (łac. *Seleucia Pieria*) – port Antiochii. Jest wysoce prawdopodobne, że dla autora mapy kwestia ta nie miała żadnego znaczenia, podobnie jak dokładna identyfikacja Laodycei, zob. przyp. 104.

¹⁰⁶ Legenda na mapie: *Zmirna*, zob. tamże, s. 51.

¹⁰⁷ Legenda na mapie: *Tarso Cilicie*, zob. tamże, s. 52. Zob. też przyp. 63.

¹⁰⁸ Legenda na mapie: *Tiatira*, zob. tamże, s. 51.

¹⁰⁹ Legenda na mapie: *Armenia regio*, zob. tamże, s. 50.

¹¹⁰ Legenda na mapie: *Asia minor*, zob. tamże. Termin ten może oznaczać prowincję Azję, ale może też odnosić się do Azji Mniejszej jako całości. Wydaje się jednak, że autor mapy chciał wskazać konkretną prowincję.

¹¹¹ Legenda na mapie: *Bitinia* lub *Betinia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 50: *Bitinia*; G. Menéndez-Pidal, *Mozárabes y Asturianos*, s. 254: *Betinia*.

¹¹² Legenda na mapie: *Frigia*, zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 50.

¹¹³ Legenda na mapie: *Galacia*, zob. tamże.

cja¹¹⁴, Karia (łac. *Caria*), Kommagena¹¹⁵, Licja¹¹⁶, Lidia¹¹⁷, Pamfilia¹¹⁸ i Pont (łac. *Pontus*)¹¹⁹.

Mapa Beatusa z Saint-Sever wymienia także trzy ważne dla Bizancjum wyspy, a mianowicie Cypr (łac. *Cyprus*)¹²⁰, z winietami dwóch miast: Pafos (łac. *Paphos*)¹²¹ i Salaminy (łac. *Salamina* lub *Constantia*)¹²²; Kretę¹²³ wraz z winietą miasta Jerapetra (łac. *Hierapetra*)¹²⁴; oraz Sycylię¹²⁵, która posiada również winiety dwóch miast: Katanii (łac. *Catina*) i Syrakuz (łac. *Syracusae*)¹²⁶.

Ogółem mapa ta wymienia 58 topo- i choronimów (29 miast, 26 prowincji i regionów historyczno-geograficznych oraz 3 wyspy), które w omawianym tutaj przedziale czasu były związane, przynajmniej czasowo, z Cesarstwem Bizantyńskim. Ponieważ zaś mapa Beatusa z Saint-Sever zawiera generalnie 345 toponimów, choronimów oraz dłuższych legend geograficznych¹²⁷, zatem owych 58 terminów stanowi 16,811% wszystkich legend tego schematu kartograficznego. Warto też zwrócić uwagę na wspomnianych wyżej 107 winiet miast widniejących na mapie, ponieważ aż 29, a zatem 27,102%, to winiety miast Cesarstwa Wschodniego. Można przypuszczać, że autor mapy chciał w ten sposób podkreślić wysoki stopień urbanizacji Bizancjum. Z drugiej zaś strony starał się on, podobnie jak *Cottoniana*, wyakcentować równowagę terytorialną, jaka po podbojach Bazylego II uwidoczniła się pomiędzy europejską a małoaazyjską częścią cesarstwa. Warto również przypomnieć, że podobną ideę równowagi terytorialnej pomiędzy dwoma częściami imperium można dostrzec już na mapie Beatusa z Gerony, jednak jej podstawą wydają się być nie względy geopolityczne, lecz religijne (zob. II.2.). Niemniej jednak we wszystkich trzech przypadkach konsekwencją wprowadzenie owej terytorialnej równowagi jest powstanie swojej symetrycznej struktury, której osią jest Morze Egejskie, Dardanele i Bosfor.

¹¹⁴ Legenda na mapie: *Capadocia*, zob. tamże.

¹¹⁵ Legenda na mapie: *Comagena provincia*, zob. tamże, s. 52.

¹¹⁶ Legenda na mapie: *Licia*, zob. tamże, s. 50.

¹¹⁷ Legenda na mapie: *Lidia*, zob. tamże.

¹¹⁸ Legenda na mapie: *Pamfilia*, zob. tamże.

¹¹⁹ Legenda na mapie: *Pontus provincia*, zob. tamże.

¹²⁰ Legenda na mapie: *Insula Cipros*, zob. tamże, s. 59.

¹²¹ Legenda na mapie: *Pafos*, zob. tamże.

¹²² Legenda na mapie: *Salamina*, zob. tamże.

¹²³ Legenda na mapie: *Insula Creta*, zob. tamże.

¹²⁴ Legenda na mapie: *Jerapitna*, zob. tamże.

¹²⁵ Legenda na mapie: *Insula Sicilia*, zob. tamże. W przypadku mapy Beatusa z Saint-Sever nie chodzi raczej o rutynowe umieszczenie nazwy tej wyspy, jak to miało miejsce w przypadku kartogramu Beatusa Facundusa, lecz o podkreślenie poprzez wymienienie dwóch miast leżących na wschodnich wybrzeżach Sycylii (Syrakuz i Katanii), że niedawno ta część wyspy powróciła na krótko we władanie chrześcijan, zob. przyp. 82.

¹²⁶ Legenda na mapie: *Siracusa*, zob. tamże.

¹²⁷ W powyższej statystyce oparto się na danych K. Millera (*Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, 1. Heft, s. 41–61). Zob. przyp. 33. 50. 71 i 85.

Podsumowując analizę pierwszej grupy zachowanych map zachodnioeuropejskich, które powstały *grosso modo* między rokiem 970 a 1050 (niewielki chronologiczny wyjątek może stanowić tu mapa Beatusa z Saint-Sever), trzeba podkreślić, że są to mapy „do czytania”, których istotą jest onomastyka. Podstawowym ich elementem są bowiem nazwy-legendy. To na ich podstawie można wnioskować o „zainteresowaniu” ówczesnych kartografów Zachodu terytorium Bizancjum. I tak autor mapy Beatusa z Valladolid (ok. 970) poświęcił jego terytorium 17,500% (21,250%) legend mapy (2 (3) miasta, 11 (13) prowincji, 1 wyspa). *Mappamundi* zawarta w Beatusie z Gerony (ok. 975) oddaje temu obszarowi 18,279% (19,354%) legend (5 miast, 11 (12) prowincji, 1 wyspa). Obraz świata zawarty w rękopisie Beatusa z Seu de Urgell (koniec X w.) przeznaczył na to cesarstwo 16,883% (20,779%) swych legend (2 (3) miasta, 11 (13) prowincji). Z kolei *Cottoniana* (ok. 1030) poświęciła Bizancjum tylko 13,698% (14,383%) legend (6 (7) miast, 14 prowincji). Nieco więcej miejsca na to terytorium przeznaczył Facundus (1047), bo 16,279% (19,767%) = 2 (3) miasta, 11 (13) prowincji i 1 wyspa. Wreszcie mapa Beatusa z Saint-Sever (1047–1072) przywołuje ziemie cesarstwa lub też tereny jego wpływów w 16,811% swych legend (29 miast, 26 prowincji, 3 wyspy). Należy przy tym pamiętać, że pewna liczba nazw na analizowanych mapach uległa zatarciu, stąd statystyka ta jest siłą rzeczy niepełna. Niemniej jednak ilustruje ona z pomocą zachowanych nazw-legend i winiet sposób patrzenia Zachodu na Wschód przed rokiem 1054, a zatem przed początkiem Wielkiej Schizmy.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na fakt, że topo- i choronimy na mapach Beatusa korespondują z nazwami miast i prowincji, które pojawiają się głównie w „Dziejach Apostolskich” i w „Apokalipsie św. Jana”. W pierwszym przypadku chodzi przede wszystkim o perykopę na temat zesłania Ducha św. (Dz 2, 9–11), o trzy wyprawy misyjne św. Pawła (Dz 13, 1–14, 28; 15, 36 – 21, 1) oraz o tzw. podróż Pawła do Rzymu (Dz 27, 1 – 28, 16). W drugim natomiast o tzw. „Listy do siedmiu Kościołów, które są w Azji” (Ap 1, 1 – 3, 22). Zbieżności te dotyczą przede wszystkim nazw małoazjatyckich. Ten stan rzeczy nie dziwi, ponieważ mapy Beatusa stanowiły, jak już wspomniano, ilustrację do fragmentu „Komentarza do Apokalipsy” dotyczącego tzw. Rozesłania Apostołów (zob. przyp. 11). Tereny zaś Azji Mniejszej i Grecji to obszary związane z najwcześniejszą działalnością apostolską rodzącego się chrześcijaństwa. Można nawet bez większego ryzyka stwierdzić, że te tereny były obok Palestyny kolebką nowej religii. Do mieszkańców tych terenów św. Paweł skierował także kilka listów: dwa do Koryntian, dwa do Tesaloniczan oraz po jednym do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan. W ten sposób Konstantynopol-Nowy Rzym położony na styku tych dwóch regionów stał się niejako dziedzicem również owej „geograficznej” tradycji apostolskiej. W średniowieczu, gdy obszar Cesarstwa Bizantyńskiego został mocno ograniczony i zawężony w zasadzie właśnie do Azji Mniejszej i Grecji, każdy obeznany z Nowym Testamentem duchowny musiał dostrzegać tę geograficzną analogię pomiędzy czasami apostolskimi

a współczesnością. Na podstawie tej analogii ówczesne terytorium Cesarstwa Wschodniego zaczęło nabierać cech symbolicznych, stając się rodzajem ostatniego skrawka „Ziemi Świętej” nie zdeptanej przez islam. Tak mocnego stygmatu apostolskiego nie posiadało germańskie cesarstwo Ottonów. Topo- i choronimy stale przypominały o tym fakcie, tym bardziej że miasta, zwykle duże ośrodki, nadal istniały i szczyły się swoją historią, a prowincje zachowywały długo swe dawne nazwy (szczególnie w świadomości ludzi Zachodu). W ten sposób tradycja i współczesność koegzystowały na tych terenach przez cały okres I tysiąclecia i każdy (szczególnie człowiek Zachodu), kto dotykał tamtejszych zagadnień geograficznych, przywoływał także tę stale żywą i nierozzerwalnie związaną z nimi tradycję apostolską. W tej sytuacji kwestia otwartą pozostaje, czy dany autor zachodni, posługując się omawianymi tutaj topo- i choronimami, chciał wyakcentować tradycję, czy współczesność. Intencje autorów źródeł wymykają się bowiem osądowi historii. Jednak z punktu widzenia metody analiz tych map należy pamiętać o przedstawionym wyżej problemie.

Należy też zwrócić uwagę na Troję, która pojawia się na mapie Beatusa z Valladolid, na mapie Beatusa z Seu de Urgell, na *Cottonianie* i na mapie Facundusa. Z jednej strony obecność tego terminu na mapach zachodnich można traktować jako zabieg rutynowy, czyli przypomnienie lokalizacji kolebki Rzymu (zob. przyp. 31). Jednak z drugiej strony tak właśnie pojmowana Troja jest swego rodzaju rzymskim cierniem, raniący integralność terytorialną Cesarstwa Bizantyńskiego. Jej obecność bowiem nie wypływa li tylko z chęci przypomnienia lokalizacji kolebki Wiecznego Miasta i metropolii najważniejszego patriarchatu chrześcijańskiego świata, lecz ma sugestywny wydźwięk polityczny i religijny. Oto Rzym jest w ten sposób niejako obecny nad Bosforem. Ponieważ zaś Troja jawi się jako najstarsze miasto tego regionu, jej obecność można odczytać jako próbę upokorzenia „młodego” Konstantynopola i przypomnienia mu prawa starszeństwa oraz prawa pierworództwa. Jeśli zaś dodać do tego eksponowaną pozycję Rzymu i Jerozolimy na analizowanych wyżej mapach¹²⁸, widać wówczas jeszcze lepiej wyraźny przytyk zachodnich kartografów w stosunku do metropolii nad Bosforem. Z drugiej strony nie można było negować terytorialnego rozrostu cesarstwa i w tym wypadku kartografowie „rzymscy” stanęli na wysokości zadania, przedstawiając w miarę obiektywnie fakt swoistej eksplozji terytorialnej Bizancjum za panowania Bazylego II.

Ze wspomnianym rozwojem terytorialnym wiąże się powstanie pewnej symetrycznej struktury geograficznej: europejskie obszary Bizancjum stały się *grosso modo* równie rozległe jak jego domeny małoazjatyckie. Fakt ten dostrzegli zachodni kartografowie. Uwidacznia go szczególnie analiza legend *Cottoniany* i mapy Beatusa z Saint-Sever. Ośią symetrii tej struktury jest, jak już wspo-

¹²⁸ Zob. P. Kochanek, *Konstantinopel in den Weltkarten des Beatus von Liébana*, „Vox Patrum”, 31 (2011), t. 56, s. 527–541; tenże, *Winiety metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum”, 34 (2014), t. 62, s. 213–296.

mniano wyżej, Morze Egejskie, Dardanele, Morze Marmara i Bosfor. Ten ciąg akwenów wodnych łączy Morze Śródziemne z Morzem Czarnym. Ponieważ zaś zarówno mapy *Beatusa*, jak i *Cottoniana* są zorientowane na wschód, struktura ta, klarowna na poziomie lektury legend tych schematów kartograficznych, jest bardzo słabo uchwytna graficznie i samo patrzenie na mapę nie pozwala na jej odkrycie. Poza tym autorzy tych map, kładąc nacisk właśnie na ich nazwy-legendy, nie starali się już o graficzne wyeksponowanie owej symetrii. Powstał jednak swego rodzaju precedens kartograficzny, który jest uchwytany na wielu zachowanych do dziś mapach sporządzonych w okresie późniejszym.

*

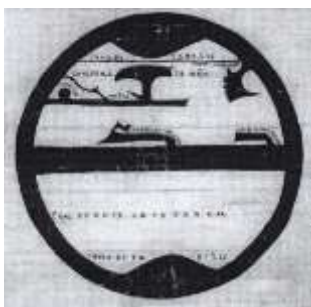
II. W skład drugiej grupy map wchodzi, jak już wspomniano, wyłącznie tzw. mapy strefowe Makrobiusza¹²⁹, czyli mapy dołączane do średniowiecznych rękopisów dzieła Makrobiusza (385/390 – ok. 430) „*Commentarii in Ciceronis Somnium Scipionis*”¹³⁰, a zatem komentarza do „*Somnium Scipionis*” Cicerona (3.01.106 –

¹²⁹ Na temat klasyfikacji map zob. M.C. Andrews, *The Study and Classification of Medieval Mappae Mundi*, „*Archaeologia*”, 75 (1926), s. 61–76; R. Uhdén, *Zur Herkunft und Systematik der mittelalterlichen Weltkarten*, „*Geographische Zeitschrift*”, 37 (1931), s. 321–340; M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 3–21; J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, München 1984 (Münstersche Mittelalter-Schriften, 53), s. 63–131; D. Woodward, *Reality, Symbolism, Time, and Space in Medieval World Maps*, „*Annals of the Association of American Geographers*”, 75 (1985), nr 4, s. 510–512; tenże, *Medieval Mappaemundi*, w: *The History of Cartography*, t. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley and D. Woodward, Chicago–London 1987, s. 294–299. Zob. też J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 203–207 i 222–226; A. Krawiec, *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreatywnej*, Poznań 2010 (UAM w Poznaniu. Seria Historia 214), s. 64–82.

¹³⁰ Najważniejsze opracowania syntetyczne na temat tzw. map Makrobiusza: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43–45 (sekcja 18–21) i 85–95 (sekcja 36–38); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 95–120 (opisy kartogramów) i 396–445 (ilustracje) – jest to największy z dostępnych dziś dla badaczy zbiorów reprodukcji tych map; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, „*Imago Mundi*”, 59 (2007), nr 2, s. 149–176 – jest to dziś najbardziej kompletne zestawienie przedmiotowych map z okresu od IX do XII w., zawierające dwa ważne dodatki: 1) *Appendix 1: List of Manuscripts with Macrobius' Commentary on the Dream of Scipio in Approximate Chronological Order* (s. 171–172), który zawiera wykaz 69 rękopisów dzieła Makrobiusza wraz z lokalizacją map; 2) *Appendix 2: Nomenclature on the Maps in Macrobius' Commentary before 1200* (s. 173–175), który zawiera legendy widniejące na tych mapach. Zob. też A.-D. von den Brincken, *Die Kugelgestalt der Erde in der Kartographie des Mittelalters*, „*Archiv für Kulturgeschichte*”, 58 (1976), Heft 1, s. 77–95 (= też, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, hrsg. von Th. Szabó, Göttingen 2008 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 229), s. 186–205).

7.12.43), zawartego w ostatniej, szóstej księdze jego traktatu „De re publica”¹³¹. Mapy te spotyka się we wspomnianych rękopisach między IX a XV w.¹³²

Należy zaznaczyć, że znane dziś mapy typu makrobiańskiego posiadają trzy podstawowe schematy (ryc. 8–10). Wszystkie zaś one należą do map strefowych, zwanych też klimatycznymi (ryc. 11, zob. też przyp. 129).

Ryc. 8. Schemat A¹³³

Ryc. 9. Schemat B¹³⁴

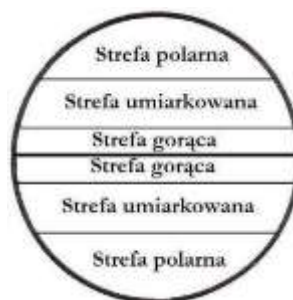
¹³¹ Należy jednak pamiętać, że „[...] Macrobe n’est pas le seul à fournir de tels schémas, que l’on retrouve également dans un manuscrit de Bède [...] de la même main et du même *codex* que la mappemonde *Cottoniana*, dans les manuscrits islandais, dans l’*Hortus Deliciarum* de Herrade de Landsberg von Hohenberg, chez Lambert de Saint-Omer, Honorius Augustodunensis, Guillaume de Conches et Pierre d’Ailly, sans oublier quelque manuscrits [...] d’Isidore de Séville” – P. Arnaud, *Plurima orbis imago. Lectures conventionnelles des cartes au Moyen Âge*, „Médiévales”, 18 (1990), s. 40. Zob. też K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 122–128; J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 204–206.

¹³² Zob. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 123; J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury*, s. 204; A.-D. von den Brincken, *Kartographische Quellen. Welt-, See- und Regionalkarten*, Turnhout 1988 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, 51), s. 82; D. Lecoq, *Géographie et cartographie. La représentation du monde en milieu monastique au XIIème siècle ou du bon usage des mappemondes*, w: *Monachisme et technologie dans la société médiévale du Xe au XIIIe siècle*, Actes du colloque scientifique international, Cluny, 4, 5 et 6 septembre 1991, sous la dir. de Ch. Hetzlen et R. de Vos, Cluny 1994, s. 219; K. Zalewska-

-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*, Warszawa 1997 (Res Humanæ. Studia, 3), [t. 1], s. 11; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 154–155 i 171, nr 1–2.

¹³³ Źródło oryginału: Londyn, British Library, Harley 2772, fol. 70^v (XI w.). Średnica oryginału: 120 mm. Tekst legend mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175. Źródło rycin: tamże, s. 167, ryc. 14. Inne reprodukcje: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 406, ryc. VII.2.13 – reprodukcja kolorowa; M.C. Andrews, *The Study and Classification of Medieval Mappae Mundi*, tab. X, ryc. 2; J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica*, ryc. 2 – reprodukcje czarno-białe. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43 (18, 2); P. Gautier Dalché, *De la glose à contemplation*, s. 715; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 99–100 (VII.1.13.). Zob. przyp. 147.

¹³⁴ Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14436, fol. 58^r (X/XI w.). Średnica oryginału: 90 mm. Tekst legend mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*,

Ryc. 10. Schemat C¹³⁵Ryc. 11. Schemat D¹³⁶

Z punktu widzenia niniejszych analiz ważny jest pierwszy rodzaj map Makrobiusza (ryc. 8: Schemat A), który zgodnie ze współczesnym stanem wiedzy pojawia się właśnie na przełomie X i XI w.¹³⁷ Mapy te zorientowane ku północy przedstawiają w górnym pasie lądu część północnej półkuli, a dokładnie tzw. naszą ekumenę, z wyeksponowanym zarysem Morza Czarnego oraz łączącego go z Morzem Śródziemnym „korytarza wodnego” złożonego z Morza Egejskiego, Dardaneli, Morza Marmara i Bosforu. W konsekwencji grafika tego typu map Makrobiusza pokrywa się z logiką analizowanych wyżej legend mapy Beatusa z Gerony, *Cottonian*y i mapy Beatusa z Saint-Sever.

s. 173–175. Źródło ryciny: tamże, s. 160, ryc. 7. Zob. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 44 (20, 8).

¹³⁵ Źródło oryginału: Heidelberg, Universitätsbibliothek, Salem IX, 39, fol. 91^r (XIII w.). Średnica oryginału: 80 mm. Tekst legend mapy: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 120 (VIII.9.2.). Źródło ryciny: tamże, s. 445, ryc. VIII.9.2. Zob. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 58 (26, 10).

¹³⁶ Ogólny schemat tzw. map Makrobiusza, zob. P. Kochanek, *Schematy ekumeny w literaturze patrystycznej w kontekście klasycznych schematów zamieszkałej ziemi*, „Vox Patrum”, 30 (2010), t. 55, s. 330, ryc. 3C.

¹³⁷ Istnieje dziś jeden zaledwie naszkicowany i niedokończony kartogram makrobiański, datowany przez wielu badaczy na IX w. (źródło oryginału: Kolonia, Dombibliothek, Cod. 186 (Darmst. 2161), fol. 74^v; średnica oryginału: 157 mm), którego schemat można by uznać za prekursorską namiastkę tego rodzaju map Makrobiusza. Jednak A. Hiatt (*The Map of Macrobius before 1100*, s. 155, ryc. 4 [podpis pod reprodukcją]) twierdzi: „An unfinished world map, lacking toponyms, fills an otherwise blank folio in a manuscript of Macrobius’ *Commentary on the Dream of Scipio*. The drawing probably dates from the eleventh century, since it is located between a ninth-century copy of Macrobius’ *Commentary* and a copy of Cicero’s *Dream of Scipio* added in the eleventh century”. Zob. tamże, s. 171, nr 18: „(?north French or German, 9th cent. Text of *Commentary* with incomplete map added 11th cent.)”.

Do tej grupy należy zaliczyć następujące mapy z przełomu X i XI w.:

II.1. Źródło oryginału: Bamberg, Staatsbibliothek, Ms. Class. 38 (M-IV-15), fol. 20^r (X/XI w.). Średnica oryginału: 175 mm¹³⁸.

II.2. Źródło oryginału: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Phillipps 1833 (Rose 138), fol. 39^v (X/XI w.). Średnica oryginału: 170 mm¹³⁹.

II.3. Źródło oryginału: Kolekcja prywatna, ex-Malibu, Getty Ludwig XII.4, fol. 22^r (X/XI w.). Średnica oryginału: 128 mm¹⁴⁰.

II.4. Źródło oryginału: Oksford, Bodleian Library, Ms. D'Orville 77 (S.C. 16955), fol. 100^r (X/XI w.). Średnica oryginału: 120 mm¹⁴¹.

II.5. Źródło oryginału: Petersburg, Российская Национальная Библиотека, Cod. Lat. Q.v.XVII, No. 3, fol. 1^r (X/XI w.). Średnica oryginału: 178 mm¹⁴².

¹³⁸ Zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 97 (VII.2.5.): X/XI w.; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 5: X/XI w. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43 (20, 1): XI w.

¹³⁹ Zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 105–106 (VII.3.1.): X/XI w. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 46 (23, 1): X w.; P. Gautier Dalché, *Mappemonde dessinée à Fleury*, w: *Autour de Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil. Album de documents commentés*, réunis sous la direction d'O. Gujotjeannin et M. Pouille, Paris 1996 (Matériaux pour l'Histoire publiés par l'École des Chartes, 1), s. 4: „Cette image, et le texte qui l'accompagne, se trouvent sur un feuillet d'un manuscrit très probablement écrit au monastère de Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), au temps d'Abbon, abbé de 988 à sa mort en 1004” (= tenże, *La terre dans le cosmos*, w: *La terre. Connaissance, représentations, mesure au Moyen Âge*, sous la dir. de P. Gautier Dalché, Turnhout 2013 (L'Atelier du Médiéviste, 13), s. 201).

¹⁴⁰ Zob. A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 8: X/XI w. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43 (19, 2): „Xe siècle [...] New York, Coll. Harrison D. Horblit”; 19, 4: „Xe siècle [...] Localisation inconnue, ex-London, Robinson (MS Phillipps 1287, f. 6)”; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 96–97 (VII.2.2.): „Private collection, c/o Bernard Quaritch Ltd., London (...). Formerly the manuscript belonged to, among other collectors, Sir Thomas Phillipps (ms. 1287), Harrison D. Horblit, and Dr Peter Ludwig (XII.4). Second half of the tenth century. South Germany. 128 mm”. Marcel Destombes (1905–1983), cytując, jak to zasignalizowano wyżej, dwa razy ten sam kartogram (*Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43: 19, 2 i 19, 4), pomylił się. Przyczyny jego błędu wyjaśnił Patrick Gautier Dalché (*De la glose à contemplation. Place et fonction de la carte dans les manuscrits du haut Moyen Âge*, w: *Testo e immagine nell'Alto Medioevo, 15–21 aprile 1993*, Spoleto 1994 (Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 41/2), t. 2, s. 715–716, przyp. 64).

¹⁴¹ Zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 97–98 (VII.2.6.): X/XI w.; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 16: ok. 1000. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 44 (20, 12): XI w.

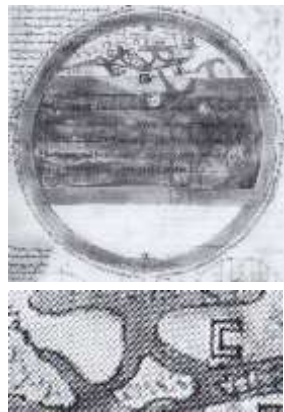
¹⁴² Zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 98–99 (VII.2.8.): X/XI w.; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 13: X/XI w.

II.6. Źródło oryginału: Troyes, Bibliothèque municipale, Ms. 804, fol. 233^v (X/XI w.). Średnica oryginału: 125 mm¹⁴³.

II.7. Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Pal. Lat. 1341, fol. 86^v (X/XI w.). Średnica oryginału: 147 mm¹⁴⁴.

Ryc. 12. (= II.1.)¹⁴⁵

Ryc. 13. (= II.2.)¹⁴⁶

Ryc. 14. (= II.3.)¹⁴⁷

¹⁴³ Zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 99 (VII.2.11.): X/XI w. Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 43 (19, 3): X w.; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 26: XI w.

¹⁴⁴ Zob. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 44 (20, 15): XI w.; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 99 (VII.2.12): XI w.; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 4: X w.

¹⁴⁵ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 398, ryc. VII.2.5. Tekst legend mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175.

¹⁴⁶ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 423, ryc. VII.3.1. – reprodukcja czarno-biała. Tekst legend mapy: P. Gautier Dalché, *Mappemonde dessinée à Fleury*, s. 3; tenże, *La terre dans le cosmos*, s. 198 i 200. Fragmenty tekstu legend mapy: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 105–106. Reprodukcje czarno-białe, zob. P. Gautier-Dalché, *De la glose à contemplation*, ryc. 12; tenże, *Mappemonde dessinée à Fleury*, s. 2; tenże, *La terre dans le cosmos*, s. 199, ryc. 3. Podobna to tego kartogramu jest tzw. mapa Makrobiusza z Dijon, która miała powstać przed rokiem 1061: źródło oryginału: Dijon, Bibliothèque municipale, Ms. 448, fol. 76^r. Średnica oryginału: 168 mm. Czarno-biała reprodukcja, zob. L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 424, ryc. VII.3.2. Fragmenty tekstu legend mapy: tamże, s. 106 (VII.3.2.). Zob. też M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 47 (24, 2).

¹⁴⁷ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 396, ryc. VII.2.2. – reprodukcja kolorowa. Tekst legend mapy: A. von Euw, J. M. Plotzek, *Die Handschriften der Sammlung Ludwig*, t. 3, Köln 1982, s. 154–157; *Three Medieval Manuscripts from the Eighth to the Tenth Century*, ed. by H.P. Kraus and B. Quaritch, New York–London 1991, s. [11–12]; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175. Należy dodać, że istnieje bardzo podobny (niemal identyczny) kartogram datowany na wiek XI, zob. przyp. 133.

Ryc. 15. (= II.4.)¹⁴⁸Ryc. 16. (= II.5.)¹⁴⁹Ryc. 17. (= II.6.)¹⁵⁰

Jak wynika z powyższych rycin w centrum ekumeny widoczny jest, przedstawiony już wyżej, schemat Morza Czarnego oraz łączące je z Morzem Śródziemnym cieśniny i Morze Egejskie. Po zachodniej stronie tego łącznika znajduje się Półwysep Bałkański, po wschodniej Azja Mniejsza. Owa centralnie zlokalizowana „figura geograficzna” sprawiała, że każdy wykształcony człowiek średniowiecza, który patrzył na ten typ mapy Makrobiusza dostrzegał niemal bez-

¹⁴⁸ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 399, ryc. VII.2.6. – reprodukcja kolorowa. Tekst legend mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175. Reprodukcie czarno-białe: A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover 1992 (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, 36), ryc. 6; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 158, ryc. 6; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, ryc. 12.

¹⁴⁹ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 401, ryc. VII.2.8. – reprodukcja kolorowa. Tekst legend mapy: Б.Я. Рамм, *Новонайденный ленинградский экземпляр макровиевой карты и его научное значение*, „Ученые Записки Ленинградского Государственного Университета”, Серия Исторических Наук, 18 (1951), nr 130, s. 250–270; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175. Bardzo podobny do tej mapy Makrobiusza jest inny kartogram wykonany we Francji: źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Lat. 6371 (Reg. 5058.2), fol. 20^v (XI w.). Średnica oryginału: 175/177 mm. Tekst legend mapy: P. Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle*, s. 121–122 (nr 18); A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175. Czarno-białe reprodukcje mapy: P. Gautier Dalché, *Mappae mundi antérieures au XIIIe siècle*, ryc. 26; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 400, ryc. VII.2.7. Zob. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200–1500*, s. 44 (20, 13): średnica oryginału = 177 mm; L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 98 (VII.2.7): średnica oryginału = 175 mm; A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 25.

¹⁵⁰ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 404, ryc. VII.2.11. – reprodukcja czarno-biała. Tekst legend mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175.

wiednie w centrum północnej hemisfery Cesarstwo Bizantyńskie. Jednak należy podkreślić, że ta grupa map Makrobiusza jest specyficznym i raczej efemerycznym zjawiskiem w kartografii zachodniego średniowiecza. Niemal rygorystycznie symetryczna struktura tych wyobrażeń kartograficznych, której celem (!) jest milczące (nazwy-legendy są tu zdawkowe) wyeksponowanie terytorium Bizancjum poprzez jego wizualizację, sprawia wrażenie świadomego działania twórców tych map. W ten bowiem sposób powstał schemat podkreślający swego rodzaju geopolityczny „bizantynocentryzm”, który spycha siłą rzeczy na drugi plan cesarstwo Ottonów. Sugeruje to jednocześnie istnienie jednego, jedynego cesarstwa – Cesarstwa Bizantyńskiego. W tym sensie byłyby to oczywisty ukłon Zachodu w stronę Wschodu.

Ryc. 18. (= II.7.)¹⁵¹

Jest to tym bardziej prawdopodobne, że mapy te powstały w stosunkowo niewielkiej od siebie odległości: schemat kartograficzny II.1. powstał prawdopodobnie w północnej Italii; II.3. – ma pochodzić z terenów Niemiec; II.4. – miał powstać na południu Niemiec; II.6. – również jak się przypuszcza ma niemiecką proveniencję¹⁵². Natomiast mapa II.2. powstała przypuszczalnie w opactwie benedyktyńskim Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire), w środkowej Francji, i może być dziełem jego opata, Abbona (940/945 – 13.11.1004) – zob. przyp. 139. Abbon zaś, jeden z protagonistów reformy kluniackiej, miał pewne kontakty z Gerbertem z Aurillac. Także francuskiej proveniencji ma być mapka II.5.¹⁵³

¹⁵¹ Źródło rycin: L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography*, s. 405, ryc. VII.2.12. – reprodukcja kolorowa. Tekst legendy mapy: A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 173–175.

¹⁵² Zob. A. Hiatt, *The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 5. 8. 16 i 26.

¹⁵³ Alfred Hiatt (*The Map of Macrobius before 1100*, s. 171, nr 13) nie próbuje określić miejsca powstania mapy. Z drugiej zaś strony w kontekście kartogramu: Paryż, Bibliothèque Nationale-

Mapy te są zatem w pewien sposób związane z kręgami reformatorskimi Kościoła oraz z uniwersalistycznymi ideami dworu Cesarstwa Zachodniego. Sam zaś Otton III był Grekiem po kądzieli, spowinowaconym, jak już wspomniano, z cesarzem Janem I Tzymiskiem. W tym kontekście obecność Bizancjum w centrum map z tego okresu jest tym bardziej wymowna. Kartografię interesował się również benedyktyn-kluniata Gerbert z Aurillac, dawny nauczyciel Ottona III i późniejszy papież Sylwester II¹⁵⁴. „Bizantynocentryzm” powyższych map Makrobiusza można zatem próbować interpretować jako graficzny wyraz pewnej uniwersalistycznej koncepcji politycznej, która powstała na szczytach hierarchii państwowej i kościelnej Zachodu. W tym kontekście warto przypomnieć podniesioną wyżej przy okazji map Beatusa kwestię zbieżności pomiędzy obszarami Azji Mniejszej i Grecji, które były pierwszymi terenami misyjnymi chrześcijaństwa w okresie apostołskim, a obszarem Bizancjum sprzed rekonkwisty podjętej przez Bazylego II. Czy cesarstwo Ottonów było wówczas gotowe oddać pełnię władzę jednemu prawowitemu władcy, rezydującemu nad Bosforem, likwidując karolińską hybrydę? Głębszy sens takiej wizji ekumeny jest dziś trudny do uchwycenia, lecz schemat ten odczytany w kontekście epoki daje do myślenia.

*

Cesarstwo Bizantyńskie jest zatem obecne w kartografii Zachodu z przełomu I i II tysiąclecia w dwóch różnych formach graficznych, stworzonych w kręgach benedyktyńskich reformatörów kluniackich. Pierwszą są tzw. mapy Beatusa, drugą jeden z rodzajów tzw. map Makrobiusza. Pierwsza forma kładzie nacisk na treść schematu kartograficznego, a zatem na system jego nazw-legendy. Druga natomiast wizualizuje swoje przesłanie. W konsekwencji mapy Beatusa mają charakter „literacki”, zaś mapy Makrobiusza „graficzny”. Te pierwsze uwzględniają w dużej mierze stopniowy rozwój terytorialny Bizancjum na przełomie tysiącleci, drugie natomiast czynią z niego graficznie centrum ekumeny. Mapy Beatusa posługują się zatem aktualizacją, podczas gdy mapy Makrobiusza kładą akcent na geometryczną schematyzację przestrzeni. Metoda zastosowana w mapach Beatusa jest więc klasycznym poszerzaniem horyzontu geograficznego, natomiast metoda zastosowana w makrobiańskich schematach kartograficznych ma cechy geopolitycznego kodu, który choć łatwy do zauważenia, to jednak

le, Ms. Lat. 6371 (Reg. 5058.2), fol. 20^v, który jest bardzo podobny do analizowanej wyżej mapy (zob. przyp. 149) i w odniesieniu do którego A. Hiatt twierdzi, że powstał we Francji (tamże, s. 171, nr 25), można przyjąć, że i mapa II.5. jest proveniencji francuskiej.

¹⁵⁴ Zob. U. Lindgren, *Ptolémée chez Gerbert d'Aurillac*, w: *Gerberto, scienza, storia e mito*, Atti del Gerberti Symposium, Bobbio, 25–27 luglio 1983, Bobbio 1985 (Archivum Bobiense. Studia, 2), s. 619–644.

pozostaje swoistą zagadką na poziomie interpretacji i być może to właśnie było celem średniowiecznych, zakonnych kartografów Zachodu.

BYZANTINE EMPIRE IN WESTERN CARTOGRAPHY AROUND THE YEAR 1000

Abstract. The reign of Basil II (958–15.12.1025, Emperor from: 10.01.976) is the period of greatest territorial development of the Byzantine Empire during the Middle Ages. It stretched from the Caucasus to the Adriatic and from the Danube River to the south of Italy. It is also the peak of economic and military power of the Eastern Empire in the Middle Ages. This article tries to show what impact have the facts on the contemporary Western cartography. The basis of the source of these analyzes are mainly two types of maps that were created during the reign of Basil II: some of the so-called Beatus of Liébana maps, together with the *Cottoniana*, and some of the so-called Macrobius maps. The ultimate goal of this article is to present a new way of reading these maps in the context of the contemporary dynamics of territorial development of the Byzantine Empire.

Key words: Medieval cartography, maps of Beatus of Liébana, *Cottoniana*, maps of Macrobius, Basil II (Byzantine Emperor), Otto III (Roman Emperor), Pope Sylvester II (Gerbert d'Aurillac)